

SYLWIA KAMIŃSKA-MACIĄG

Uniwersytet Wrocławski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9541-3200>

PAMIĘĆ O WIELKIM TERRORZE
WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE DZIECIEŃCEJ
(*BREAKING STALIN'S NOSE* EUGENA YELCHINA)

THE MEMORY OF THE GREAT TERROR
IN CONTEMPORARY CHILDREN'S LITERATURE
(BASED ON THE EUGEN YELCHIN'S STORY *BREAKING STALIN'S NOSE*)

Even though the motif of the Great Terror is present in Russian literature for children and the youth (not only contemporary, but also that published during the period of the Soviet Union), one could assume that after the fall of communism the need to re-evaluate and revalue the past, and at the same time giving a literary voice to the victims of the Stalinist regime, will increase. However, when Eugen Yelchin's book *Breaking Stalin's Nose*, first released in English in the USA, was translated and made available in print in Russia in 2013, its reading triggered a loud and ongoing public discussion, including voices calling it "anti-Russian." Therefore, in this article I draw the reader's attention to how the subject of the Great Terror was and is present in Russian children's literature. Analyzing it (using the motifs from *Breaking Stalin's Nose* as an example) from the perspective of memory and post-memory theory, I would like to point out why one short novel for children provoked so many extreme opinions among adult readers around the world.

Keywords: memory, postmemory, children's literature, Russian literature, The Great Terror

Nominowana do *Newbery Honor Award*¹, przez „Washington Post” nazwana najlepszą książką dla dzieci 2011 roku (*Best Children's Book of the Year*), włączona w poczet dziesięciu najlepszych powieści z ga-

¹ Jedna z najbardziej prestiżowych nagród przyznawanych przez „American Library Association” autorom książek dla dzieci i młodzieży w Stanach Zjednoczonych.

tunku fikcji historycznej dla młodzieży na portalu „Booklist” (*Booklist Top Ten Historical Fiction Book for Youths*) – napisana i zilustrowana przez Eugena Yelchina krótka powieść historyczna *Breaking Stalin’s Nose*² (2011) została w Stanach Zjednoczonych zauważona. Mimo że motyw Wielkiego Terroru stanowiący tło historyczne dla wydarzeń we wspomnianej lekturze obecny jest w rosyjskiej literaturze dla dzieci i młodzieży (nie tylko współczesnej, ale również wydawanej w okresie istnienia Związku Radzieckiego), można by przypuszczać, że po upadku komunizmu potrzeba ponownej weryfikacji oraz rewarytoryzacji przeszłości, a przy tym oddania literackiego głosu ofiarom stalinowskiego reżimu wzrośnie. Jednak kiedy książka Yelchina, oryginalnie wydana w języku angielskim w USA, została przetłumaczona i udostępniona w Rosji w 2013 roku, jej lektura wywołała głośną i trwającą do dnia dzisiejszego publiczną dyskusję, w której pojawiły się głosy nazywające powieść „antyrosyjską”³. Dlatego też pragnę zwrócić uwagę czytelnika na to, w jaki sposób temat Wielkiego Terroru był i jest obecny w rosyjskiej literaturze dziecięcej. Analizując go (na przykładzie motywów zawartych w opowiadaniu *Breaking Stalin’s Nose*) z perspektywy teorii pamięci i postpamięci⁴, pragnę wskazać, dlaczego jedna krótka powieść dla dzieci sprowokowała tak wiele skrajnych opinii pośród dorosłych czytelników na całym świecie.

Rosyjska twórczość dla dzieci i młodzieży z okresu Związku Radzieckiego jest coraz chętniej omawiana we współczesnych badaniach literatury na całym świecie⁵. Podkreśla się w nich fakt, że stała się ona jednym z instrumentów stosowanych przez władze realizujące cele polityczne państwa. W 1972 roku szwedzki badacz literatury ro-

² Tytuł oryginalny. Książka nie posiada tłumaczenia na język polski. Na język rosyjski powieść przetłumaczona została przez samego autora (z pomocą tłumaczki Olgi Bukhiny) i zatytułowana *Сталинский нос* (2013).

³ Informacja podana na podstawie lektury kilku rosyjskich forów czytelnicznych, np. <https://www.labirint.ru/reviews/goods/379830/> (05.05.2019).

⁴ Używam tu terminu zaproponowanego przez Marianne Hirsh. Oryginalnie pojęcie odnosi się do analiz związanych z Holocaustem, ale sama badaczka podkreślała, że można je zastosować do każdego traumatycznego zjawiska w historii ludzkości. M. Hirsh, *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, w: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010, s. 245-280.

⁵ Pozwolę sobie za przykład podać wybrane artykuły reprezentatywnych autorów: M. Balina, *Creativity Through Restraint*, w: M. Balina, L. Rudova (red.), *Russian children’s literature and culture*, Routledge Taylor and Francis Group, New York 2008, s. 1-18; И.Э. Бернштейн, *Детская литература советской эпохи: проблемы комментирования*, „Детские чтения” 2016, nr 2(10), s. 105-124.

syjskiej Fedor Setin pisał: „W radzieckim społeczeństwie rola książki dla dzieci wzrosła do niespotykanych dotąd rozmiarów, jako że były one związane z zadaniem wychowania nowego mężczyzny/kobiety”⁶. Jednak stworzenie takiego ideału człowieka to tylko jeden z jej wielu celów, kolejnym jest bowiem, jak się wydaje, wyjaśnienie młodym czytelnikom, co dzieje się w ich własnym kraju. Takiego objaśnienia wymagały narastające fale aresztowań pod koniec lat 30. XX wieku — okres Wielkiego Terroru. Jako że polityczne represje dotknęły w tym czasie nie tylko zagrażających władzy członków elit, funkcjonariuszy i urzędników, ale przede wszystkim tak zwanych „zwykłych” ludzi — ojców i matki, temat ten stał się ważny również z punktu widzenia młodego pokolenia. Na podstawie zeznań świadków oraz zachowanych archiwów podkreśla się fakt, że w organizacji tej „czystki” ogromną rolę odegrała polityczna propaganda, rozpoczynająca czas powszechnej nieufności i „donosów”⁷. Tysiące osób, motywowanych różnymi przesłankami, przedstawiało informacje o popełnieniu przestępstwa przez sąsiada, kolegę z pracy, ale również członka rodziny. Osierocone przez działania NKWD, pozostawione bez opieki obojga rodziców czy dalszej rodziny dzieci, bardzo często trafiały na ulicę, a ich rosnąca w szybkim tempie liczba wymusiła tworzenie nowych sierocińców oraz specjalnych obozów. Jednak narzędziem radzenia sobie z małymi, niewygodnymi obywatelami miała stać się również literatura.

Jednym z najbardziej rozpoznawalnych autorów tekstów dla młodych odbiorców, które zawierają elementy propagandy, był niewątpliwie Arkady Gajdar. Przykład stanowi tu chociażby *Los Dobosza (Судьба барабанщика)* z 1939 roku, który stała się próbą umieszczenia masowych aresztowań Wielkiego Terroru w szerszym kontekście. Bohaterem historii jest osierocony 8-letni Serioża, którego matka zmarła, a ojciec został aresztowany. Jak można sądzić, przesłaniem autora była myśl, że dziecko, chociaż samo nie wybiera sobie rodziców, może walczyć ze wszelkimi życiowymi trudnościami oraz zaistniałą sytuacją i pomimo przeciwności losu pozostać dobrym obywa-

⁶ „In soviet society the role of children’s book has risen to previously unheard of heights, since it was connected to the task of educating a new man/woman” [przeł. — S.K.M.]. Cyt. za: M. Balina, *Creativity Through Restraint*, w: M. Balina, L. Rudova (red.), *Russian children’s literature...*, s. 4.

⁷ Istnieje wiele książek poświęconych temu tematowi, na przykład: F.X. Nerard, *5% prawdy. Donos i donosiciele w czasach stalinowskiego terroru*, przeł. J. Szymańska-Kumaniecka, Świat Książki, Warszawa 2008.

telem. Męstwo i siła ducha odgrywają w utworze rolę szczególną. Protagonista jest odważnym i przyjacielskim chłopcem, który — podobnie jak inni bohaterowie historii Gajdara — umie naprawiać swoje błędy i odciąć się od czynów swoich najbliższych. Choć utwór może wydawać się „[...] próbą ominięcia dyrektywnych nakazów polityki kulturalnej”⁸, to ciekawa wydaje się przede wszystkim jego współczesna interpretacja uzasadniająca ukryty w powieści głębszy sens:

Из этих коротких лирических эпизодов Гайдар выстроил второй, и по сути главный, „подводный” сюжет повести, в котором воспроизвел атмосферу и нарисовал портрет того времени, когда в стране происходила усиленная борьба с расхитителями государственного народного имущества, когда каждый, кто нарушал советские законы, терял покой и сон⁹.

Zwracam tu uwagę na określenie „tego czasu” jako synonimu okresu stalinowskich represji. Taka narracja, w której pojęcie „ten czas”, nierzadko występujące z przymiotnikami typu „trudny” czy „smutny”, pojawia się we współczesnych ogólnodostępnych rosyjskich mediach, zarówno wyraźnie opiniotwórczych, jak i na blogach, forach internetowych itd. Jak pisze Marian Golka, „Już Maurice Halbwachs zauważył, że ludzie zmuszani bywają nie tylko do odtwarzania pamięci, lecz także do jej «poprawiania, okrawania i uzupełniania»”¹⁰. Można zatem przypuszczać, że do takiego poprawiania „na bieżąco” służyły właśnie utwory Gajdara. Zmiany pamięci społecznej, bo mówimy tu przecież o wydarzeniach dotyczących całego narodu, zależą przecież od zmian w szkolnych programach nauczania historii czy literatury, inaczej interpretujących przeszłość¹¹. Książki radzieckiego pisarza do dziś znajdziemy w księgarniach, ale też wciąż figurują w wykazie szkolnych lektur — cenione są natomiast przez dzieci i ich rodziców za te same wartości, jakie miały przekazać sowieckim pionierom — przyjaźń, odwagę i solidarność. Cechy te, według dorosłych czytelników, pomogą przejść przez życie każdemu podrostkowi, skoro pomogły dzieciom „w tym czasie”. Tło historyczne powieści

⁸ N. Bielniak, *Rosyjska literatura radziecka dla dzieci*, w: *Encyklopedia dzieciństwa*, http://encyklopediadzieinstwa.pl/index.php/Rosyjska_literatura_radziecka_dla_dzieci (25.10.2019).

⁹ Anonimowa interpretacja powieści zamieszczona na blogu udostępniającym książki online — <https://nablagomira.ru/treasury/hudojestvennaya/Sudba-barabanshchika> (25.09.2019).

¹⁰ M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 122.

¹¹ Tegoż, s. 123.

jest dziś często zamazywane, sprowadzone do „tego trudnego czasu”, co dotyczy również innych utworów tego autora. Należy wspomnieć chociażby o klasycznym tekście radzieckiej literatury dziecięcej, czyli o przygodach Timura (*Тимур и его команда*, 1940). Jak pisze Nel Bielniak, „[p]ropagowane przez autora wzorce bolszewickiej edukacji ukryte były za interesującą fabułą z elementami sensacji i przygody”¹², dzięki zaś utrwalaniu na przestrzeni lat w pamięci społecznej pewnego wzorca — całkowitego wyeliminowania z dyskusji o opowiadaniach sygnałów terroru — utwór jest obecny w rosyjskich szkołach i domach do dzisiaj. Jest to — w mojej opinii — dobry przykład zmieniania pamięci społecznej¹³ (czy lepiej „zacierania śladów”, jak to określał Paul Ricoeur¹⁴). Dzięki takiej interpretacji teksty te, wytwory ówczesnej kultury, są dziś dostrzegane i cenione, lecz nie wywołują dyskusji związanych z ich tłem historycznym.

Kiedy omawiamy motyw Wielkiego Terroru w książkach Gajdara — bardziej lub mniej zamaskowany — mówimy o pamięci twórcy, który był jego naocznym świadkiem. W stosunku do współczesnych publikacji zawierających wspomniany motyw należałoby mówić już o postpamięci, jako że „[...] postpamięć od pamięci odróżnia pokoleniowy dystans, a od historii głęboka osobista więź”¹⁵. Niemniej należy zauważyć, że zanim w literaturze dziecięcej powrócono do tematu stalinowskich represji, przez mniej więcej dwadzieścia lat od upadku Związku Radzieckiego bohaterowie prozy dziecięcej — niczym jej twórcy — próbowali odnaleźć się w nowej rzeczywistości, w świecie przepełnionym nostalgią i tęsknotą za dawną, lepszą rzeczywistością¹⁶. Takie przeinaczenie i zapomnianie o istotnych elementach historii to często skutek manipulowania pamięcią przez różne siły społeczne:

Zapominanie bywa niekiedy wykorzystywane instrumentalnie, np. w systemach totalitarnych czy autorytarnych, przez przymuszenie do milczenia ofiar i grup zdominowanych. A to, co bywa przemilczane, łatwo ulega zapomnieniu, zwłaszcza jeśli towarzyszy mu zazwyczaj daleko idąca manipulacja przez władze innymi treściami pamięci¹⁷.

¹² N. Bielniak, *Rosyjska literatura radziecka...* (25.10.2019).

¹³ Zob. w tym kontekście: M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*, Wydawnictwo UMCS, Lubin 2014.

¹⁴ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. J. Margański, Universitas, Kraków 2012.

¹⁵ M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć...*, s. 254.

¹⁶ E. Borkowska, „*Russkij malczik*” — bohater współczesnej literatury rosyjskiej, „*Adeptus*” 2013, nr 2, s. 44–52.

¹⁷ M. Golka, *Pamięć społeczna...*, s. 148.

Do tematu Wielkiego Terroru autorzy sięgnęli dość niedawno, co pozwala umieścić tę problematykę w aspekcie badań postpamięciowych — osiągnięty został bowiem wspomniany wyżej pokoleniowy dystans. Za przykład weźmy dwie wydane w Rosji w ciągu ostatnich kilku lat publikacje: powieść *Cukrowe dziecko* z 2014 roku autorstwa Olgi Gromowej (*Сахарный ребенок*) oraz *Dzieci kruka* (*Дети ворона*) Julii Jakowlewej z 2016 roku.

Olga Gromowa napisała swoją powieść na podstawie wspomnień Stelli Nudolskiej, kobiety która wychowała się w Związku Radzieckim na przełomie lat 30. i 40. Należy zauważyć, że sama pisarka, opowiadając o swojej motywacji do napisania *Cukrowego dziecka*, wspomina o obietnicy, jaką złożyła swojej bliskiej koleżance — autorce reminiscencji. Przyznaje też, że ma emocjonalny stosunek do historii 5-letniej dziewczynki — Elli, której szczęśliwe, spędzone wśród kochającej rodziny dzieciństwo zmienia się diametralnie po aresztowaniu ojca¹⁸. Bohaterka powieści zostaje nazwana córką „wroga narodu” i przymusowo wyprowadza się razem z matką do specjalnego obozu dla rodzin zdrajców ojczyzny. Gromowa tworzy wzruszającą opowieść o odważnych — mimo wszystkich przeciwności losu — kobietach, które dbając o siebie wzajemnie, w trudnych warunkach nie tracą nadziei na szczęśliwe życie. Książka *Cukrowe dziecko* reklamowana jest jako opowieść o miłości, godności i wolności, a najchętniej cytowanym fragmentem są słowa matki głównej bohaterki: „Рабство — это состояние души. Свободного человека сделать рабом нельзя”¹⁹. Co ciekawe, tło historyczne powieści zostało tu zarysowane bardzo skromnie. Podkreślono za to, że nie jest to opowieść o historii Związku Radzieckiego, a raczej o trudach wychowania dziecka w niewyobrażalnie ciężkich czasach, co nadaje powieści wymiar uniwersalny pozwalający traktować ją jako historię każdego traumatycznego okresu w historii każdego kraju. Ważne wydaje się również szczęśliwe zakończenie historii — po 1946 roku kobietom nie tylko udaje się powrócić do Moskwy, ale obie zostają w swojej ojczyźnie zrehabilitowane.

¹⁸ Odsyłam do wypowiedzi pisarki, zamieszczonej na kanale Youtube — Образователи, Ольга Громова, автор повести „Сахарный ребенок”. Как вырастить человека в нечеловеческих условиях, <https://www.youtube.com/watch?v=7exYb6nEFgY> (04.11.2019).

¹⁹ Аннотация к книге „Сахарный ребенок. История девочки из прошлого века, рассказанная Стеллой Нудольской”, <https://www.labirint.ru/books/618955/> (04.11.2019).

Inne emocje wzbudziła kolejna publikacja z Wielkim Terrorem w tle — *Dzieci kruka*²⁰ Julii Jakowlewej. Na czytelnicznych forach internetowych pojawiły się nawet opinie, jakoby powstała ona, by przerwać ciszę otaczającą „długo ukrywany wycinek z historii Rosji”²¹. Bohaterem opowieści jest 7-letni Szura, który razem ze starszą siostrą postanawia odnaleźć „zabranych przez Wronę” ojca, matkę i młodszego brata. Pozbawiona sentymentalizmu historia ukazuje w nowym świetle los osieroconych dzieci w czasach aresztowań dorosłych. Według rosyjskich wydawnictw książka opowiada o strachu i o odwadze, lecz przede wszystkim o nadziei, że nawet kiedy pod wieloma względami dziecko polega na innych, to i ono może i powinno pozostać wolne²². W powieści pojawiają się też elementy fantastyczne, takie jak uszy wyrastające ze ścian. Zadaniem tego rodzaju obrazów jest unaocznienie młodym czytelnikom warunków życia w czasie stalinowskich represji. Zostaje tu również zachowany postpamięciowy element osobistej więzi autorki z przedstawioną historią, o czym świadczy nie tylko zadedykowanie publikacji dziadkowi pisarki i jego siostrze. Wydawca wyjaśnia bowiem, że inspirowała się ona przekazywaną z pokolenia na pokolenie historią własnej rodziny²³. Książka tak samo jak wspomniana wcześniej powieść Gromowej została w Rosji bardzo dobrze przyjęta i nagrodzona, a jej zakończenie nie pozostawia czytelnika bez uczucia nadziei na lepszą przyszłość.

Natomiast kiedy kilka lat wcześniej do tego samego okresu nawiązał Eugene Yelchin w książce *Breaking Stalin's Nose*, jego opowieść wywołała oburzenie dorosłych czytelników w Rosji. Pisarz sięgnął do tych samych co Gromowa i Jakowlewa traumatycznych wydarzeń, czyniąc z nich tło historyczne przeżywanym przez głównego bohatera przygód, a jednak sposób, w jaki Yelchin opisał doświadczane przez dziecko emocje, nie przypomina wcześniej omawianych powieści. Odnosząc się przy tym do teorii Marianne Hirsh, należy zauważyć, że

Postpamięć charakteryzuje doświadczenie tych, którzy dorastali w środowisku zdominowanym przez narracje wywodzące się sprzed ich narodzin. Ich wła-

²⁰ Książka ta ukazała się jako pierwsza z serii autorki „Ленинградские сказки”. Do tej pory opublikowano jeszcze dwie kolejne jej części: *Краденый город* (2017) i *Жуки не плачут* (2018). Planowo seria ma się zamknąć w pięciu publikacjach.

²¹ Przykładowa recenzja — <https://www.goodreads.com/book/show/36987624-the-raven-s-children> (04.11.2019).

²² *Аннотация к книге „Дети ворона”*, <https://www.labirint.ru/books/513234/> (04.11.2019).

²³ Informacja pochodzi z notki wydawniczej zamieszczonej w książce — Ю. Яковлева, *Дети ворона: 1938 год*, Самокат, Москва 2019, s. 4.

PAMIĘĆ O WIELKIM TERRORZE...

sne, spóźnione historie ulegają zniesieniu przez historie poprzedniego pokolenia ukształtowane przez doświadczenia traumatyczne, którego nie sposób ani zrozumieć, ani przetworzyć²⁴.

Obie wspomniane wcześniej powieści — *Cukrowe dziecko* oraz *Dzieci kruka* — oparte zostały właśnie na tak ukształtowanych historiach, a dorośli czytelnicy przyjęli je w większości z wiarą w ich uczciwość. Co ciekawe, na anglojęzycznej stronie internetowej poświęconej książce Yelchina zamieszczona została informacja, wyjaśniająca kontekst historyczny powieści: :

Breaking Stalin's Nose to historia fikcyjna. Imiona, postaci, miejsca i wydarzenia albo są wytworem wyobraźni autora, albo użyte zostały fikcyjnie. Wszelkie podobieństwo do faktycznych wydarzeń, lokalizacji lub osób, żywych lub martwych, jest całkowicie przypadkowe²⁵.

Jednak z perspektywy teorii postpamięci to odautorskie wyznaczenie nie do końca sytuuje powieść w sferze fikcji literackiej. W pierwszej kolejności zwracamy bowiem uwagę na dedykację, zamieszczoną w książce — tuż pod zdjęciem mniej więcej 40-letniego mężczyzny w mundurze znajdziemy podpis — „Memu ojcu, który przetrwał Wielki Terror”²⁶. Będąc zatem tak blisko naocznego świadka wydarzeń traumatycznych, praktycznie wychowując się w narracji jego pokolenia, pisarz nie mógł pozostać całkowicie poza ramami pamięci o Wielkim Terrorze. Na jego emocjonalny stosunek do wspomnianego okresu na pewno wpłynęła również emigracja całej rodziny. Mieszkający obecnie w USA Yelchin urodził się w 1956 roku w Leningradzie, i dlatego — jak sam podkreśla — powieść nie zawiera wątków autobiograficznych, a jednak dobrze oddaje teorię przejęcia na siebie pamięci innych. Autor eksponuje przy tym cechy wspólne, jakie łączą go z głównym bohaterem — on również jak Sasza Zajczik chciał zostać pionierem, dzieciństwo spędził w tak zwanej „komunalce”, a jego ojciec był zagorzałym komunistą²⁷. W interakcję na poziomie tekstu

²⁴ M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć...*, s. 254.

²⁵ „Breaking Stalin's Nose is a work of fiction. Names, characters, places, and incidents either are products of the author's imagination or are used fictitiously. Any resemblance to actual events or locales or persons, living or dead, is entirely coincidental” — przekład z angielskiego autorka, <http://www.eugeneyelchinbooks.com/breakingstalinsnose/book.php> (04.11.2019).

²⁶ „To my father, who survived the Great Terror” — przekład z angielskiego autorka. E. Yelchin, *Breaking Stalin's nose*, Henry Holt and Company, New York 2013, s. VII.

²⁷ E. Yelchin, *Autor's note*, w: tegoż, *Breaking Stalin's nose...*, s. 154.

wchodzą tu zatem wspomnienia z dzieciństwa autora oraz traumatyczne doświadczenia zapożyczone z życia pokolenia jego ojca. Z tego punktu widzenia wydaje się, że „bolesne”, ale „cudze” wspomnienia przedstawione przez obie wspomniane wcześniej pisarki zdały się czytelnikom prawdziwe, kiedy połączone z osobistymi emocjami Yelchina wydarzenia uznane zostały za fałszywe. W tej perspektywie należałoby podjąć jeszcze kwestie prawdy, faktu, źródła i ich reprezentacji. A jednak nie to wydaje się kluczowym elementem literatury dla dzieci podejmującej temat Wielkiego Terroru, który pozwala nazywać ją uniwersalną czy ponadczasową.

Stworzona przez Yelchina historia 10-letniego chłopca, z którego pierwszoosobowej relacji poznajemy jedną zimową dobę w Związku Radzieckim, nacechowana jest poczuciem strachu i zagrożenia. Wychowany w duchu komunizmu Sasza początkowo planuje spełnić swoje największe dziecięce marzenie i zostać pionierem. Odpowiednia edukacja w szkole i w domu sprawia, że idee Stalina są dla dziecka niepodważalne i jest ono wdzięczne wodzowi za swoje szczęśliwe dzieciństwo²⁸. Jednak dorosły czytelnik zauważy, że poczucie zadowolenia chłopca jest tu efektem odpowiedniej propagandy i nie posiada cech wspólnych ze współcześnie rozumianym beztróskim dzieciństwem. W przeciwieństwie do sytuacji dziewczynki z *Cukrowego dziecka* Gromowej, której szczęście oparte zostało na wartościach uniwersalnych, takich jak kochający rodzice, szczęście Saszy oparte jest przede wszystkim na porównaniu jego życia z egzystencją biedniejszych dzieci z krajów kapitalistycznych²⁹.

Bohaterem dla chłopca jest jego ojciec, oficer NKWD, który, jak podkreśla protagonista, łapie szpiegów. Sasza wie, że pozostali mieszkańcy ich domu boją się jego taty (w jego rozumieniu strach odpowiada szacunkowi), dlatego nie dziwi go fakt, że chociaż mieszkają tylko we dwóch — jego matka, z pochodzenia Amerykanka, nie żyje³⁰ — zajmują największy pokój. Ojciec podsyca w synu strach czy też — znów w odczuciu dziecka — czujność, podkreślając, że nie może nikomu ufać, a każdy, kto zachowuje się podejrzanie, może być „wrogiem ludu”. Tym bardziej wstrząsające jest dla niego aresztowanie ojca w środku nocy. W ciągu kilku następnych godzin chłopiec traci

²⁸ Zamieszczony w powieści list Saszy do Stalina można obejrzeć w formie filmiku-reklamy wydawnictwa na kanale „Youtube” — *Breaking Stalin's Nose by Eugene Yelchin*, <https://youtu.be/nV6gghKDuWY> (04.11.2019).

²⁹ E. Yelchin, *Breaking Stalin's nose...*, s. 2.

³⁰ Dziecko nie widzi połączenia tych dwóch faktów, a jednak sugestywna wypowiedź pisarza dorosłemu czytelnikowi wydaje się jasna.

wszystko — wygląda na to, że areszt został spowodowany przez sąsiadów, którzy chcieli w ten sposób poprawić swoją sytuację materialną. Komunistyczna postawa Saszy każe mu znaleźć wytłumaczenie dla zaistniałych wydarzeń i owa wyrozumiałość 10-latką mogłyby wydawać się nienaturalna, gdyby nie aluzja, że pomimo odpowiedniej edukacji i propagowanej wspólnoty jest mu — zupełnie naturalnie — przykro.

Pierwszy pomysł, jaki przychodzi chłopcu do głowy, jest wręcz bohaterowski i wydaje się odpowiadać modelowi odważnych i dzielnych bohaterów powieści Gajdara czy Jakowlewej: chłopiec postanawia, że sam pójdzie poskarżyć się Stalinowi, spróbuje przekonać go, że aresztowanie jego ojca to pomyłka. Jednak autor książki szybko gasi zarówno zapał bohatera, jak i oczekiwania czytelnika na kolejną powieść przygodową z Wielkim Terrorem w tle. Nowa sytuacja dziecka pozwala mu po raz pierwszy spojrzeć inaczej na dotąd idealizowany przez niego świat. Yelchin porusza przy tym takie tematy jak odwrócenie się od aresztowanych i ich rodzin wszystkich krewnych czy brak systemu kontroli nad losami „osieroconych” dzieci.

Kolejnym interesującym zjawiskiem, jakie udało się poruszyć autorowi *Breaking Stalin's nose*, jest zachowanie szkolnych kolegów Saszy. Zgodnie z tezą, że niezależnie od czasów i okoliczności dzieci pozostają tylko dziećmi, Yelchin opisuje problemy wieku szkolnego — kłótnie, wyzwiska i zastraszanie słabszych. Epitetem jest tu jednak „zdrajca”, a powodem do znęcania się nad słabszymi — aresztowanie ich bliskich. Sam Sasza Zajczik woli dołączyć do grona szkolnych łobuzów i rzucić w żydowskiego kolegę lodową śnieżką, niż zostać „wrogiem ludu”. Należy zwrócić uwagę na sposób, w jaki przedstawiony został w książce czarny charakter — chuligan i antagonistą Saszy. Wyrośnięty Wowka Sabakin przeżywa, straszy i szantażuje innych; w przeciwieństwie do głównego bohatera siedzi w ostatniej ławce. Nauczycielka Nina Pietrowna zawsze stawia go w kącie, oznajmia mu głośno, że nigdy nie zostanie pionierem, karze go nawet przy braku dowodów jego winy. Yelchin wyjaśnia w kontekście późniejszych wydarzeń, że zachowanie chłopca jest efektem aresztowania i stracenia ojca, podkreślając w ten sposób, że dzieci pozostawione pod opieką dalszej rodziny, były dyskryminowane w szkołach, wypominano im przynależność do klasy „wrogów ludu” oraz „zdradę” ich rodziców.

Tytułowe „zniszczenie” nosa Stalina jest w powieści momentem przełomowym. Chłopiec wyobraża sobie, jak idzie ze sztandarem Pionierów po Kremlu, jak rozmawia ze Stalinem, tłumacząc mu, że jego ojciec jest niewinny. Ale to wszystko dzieje się jedynie w wyobraźni

dziecka — w istocie znajduje się nie na Kremlu, lecz w szkolnej auli, a zamiast żywego Stalina widnieje tam jedynie jego popiersie, z którego — zupełnie niechcący — metalowym zakończeniem sztandaru chłopiec utrąca nos. Co ciekawe, po tym zdarzeniu w myślach Sasza modli się do Wodza, niczym do Boga:

Drogi Towarzyszu Stalinie, bardzo mi przykro, że zniszczyłem Twój nos. Wiesz, jak bardzo Cię kocham. Wiesz, jak bardzo chcę być Pionierem. Zrób tak, abym mógł zostać jednym z nich. Proszę, będę twoim najlepszym Pionierem, obiecuję³¹.

Jednak przedstawiona przez pisarza rzeczywistość nie pozostawia chłopcu złudzeń — zagrożony uznaniem za zdrajcę, chłopiec nie czuje się już częścią komunistycznego „my” — widzi bowiem, jak od „wrogów” odwracają się wszyscy wokół. Ilustrują to ryciny zamieszczone w książce. Yelchinowi udaje się dzięki nim jeszcze wyraźniej uzmysłowić czytelnikowi atmosferę zagrożenia i strachu. Bardzo wymowny jest w tym kontekście rysunek przedstawiający fotografię całej klasy chłopca, na której nauczycielka zamazała twarze uczniów-zdrajców.

Pojawiający się na kartach powieści nos Stalina, siedzący na krześle w pustej sali, w pełnym umundurowaniu, niespiesznie palący swoja fajkę, to bez wątpienia odniesienie do bohatera opowiadania Nikołaja Gogola *Nos* (1836). Jednak tylko na pierwszy rzut oka wydaje się on elementem fantastycznym wzmacniającym fabułę, jak to miało miejsce w *Dzieciach kruka*. Opisane wyobrażenie jest tu efektem usłyszących przez zastraszone dziecko słów nauczyciela literatury:

Nos może nas dziś nauczyć — mówił Lużko — że kiedy ślepo wierzymy w czyjąś ideę tego, co jest dla nas jako jednostek dobre lub złe, to wcześniej czy później każda nasza odmowa dokonania własnego wyboru może doprowadzić do upadku całego systemu politycznego. Całego kraju. Nawet świata³².

W finale swoich przygód Sasza dostaje jeszcze jedną szansę na wstąpienie do pionierów — oficer NKWD, wzruszony jego listem do

³¹ „Dear Comrade Stalin, I’m very sorry I broke your nose. You know how much I love you. You know how much I want to be a Pioneer. Please make it so I can become one. Please, I’ll be your best Pioneer, I promise” — E. Yelchin, *Breaking Stalin’s nose...*, s. 77.

³² „What «The Nose» so vividly demonstrates to us today — says Luzhko — is that when we blindly believe in someones else’s idea of what is right or wrong for us as individuals, sooner or later our refusal to make our own choices could lead to the collapse of the entire political system. An entire country. The world, even” — E. Yelchin, *Breaking Stalin’s nose...*, s. 112.

Stalina, proponuje chłopcu zostanie tajnym informatorem. Pod warunkiem wszelako, że chłopiec uwierzy w winę ojca oraz w to, że jego matka była szpiegiem i została rozstrzelana — jeśli tego nie uczyni, zostanie wysłany do sierocińca. Zastraszony chłopiec przyjmuje ofertę, jednak w ostatnim momencie ucieka ze szkoły. Jedzie prosto pod więzienie, a tam staje w bardzo długiej kolejce czekających na możliwość odwiedzenia swoich bliskich.

Zdaniem autora powieści strach, w jakim żyli obywatele Związku Radzieckiego w czasie Wielkiego Terroru, był tak silny, że został przekazany kolejnemu pokoleniu, w tym i jemu — dziecku komunisty, mężczyzny który przeżył traumę, a mimo to pozostał wierny swoim przekonaniom³³. Yelchin mówi wprost, że jego dzieło to „próba ujawnienia i skonfrontowania się z tym strachem”³⁴. Zarówno on jako dziecko, jak i jego bohater nie wiedzieli przecież, że żyją w kraju opresyjnym. Ale autor, oprócz formułowania własnych uczuć, wydaje się w bardzo dosadny i prosty sposób przekazywać historyczną prawdę o okresie Wielkiego Terroru³⁵. Z tego też powodu w Stanach Zjednoczonych książka została bardzo dobrze przyjęta i stała się doskonałym pretekstem do rozmów z dziećmi o historii i kulturze państw totalitarnych — nie tylko Związku Radzieckiego. Książka ma do tego celu świetnie zaprojektowane narzędzia, chociażby w postaci interaktywnej strony internetowej³⁶.

Na oficjalnych stronach internetowych rosyjskich księgarni również odnaleźć możemy takie stwierdzenia jak: „[...] jest to przeszłość nas wszystkich³⁷”, jednak wielu anonimowych rodziców w Rosji odniosło na temat historii Saszy Zajczika zupełnie inne wrażenie. Książce zarzuca się nierzetelność w przekazywaniu faktów historycznych, a przez to „mieszanie w głowach dzieciom”, jednostronne opisywanie Rosji Sowieckiej jako „imperium zła”, a nawet uczenie dzieci „nienawiści do swojej ojczyzny”³⁸.

³³ E. Yelchin, *Autor's note*, w: tegoż, *Breaking Stalin's nose...*, s. 154.

³⁴ „This book is my attempt to expose and confront that fear”. Tamże.

³⁵ W zamieszczonych na końcu książki „Pytaniach do autora” Yelchin przyznaje nawet, że oprócz historii swojego ojca przestudiował wiele dokumentów i archiwów poświęconych temu okresowi. E. Yelchin, *Questions for the Author: Eugene Yelchin*, w: tegoż, *Breaking Stalin's nose...*, s. 166–167.

³⁶ <http://www.eugeneyelchinbooks.com/breakingstalinsnose/index.php> (04.11.2019).

³⁷ Презентация книги Евгения Ельчина Сталинский нос, http://pgbooks.ru/books/book/7807/?sphrase_id=139473 (04.11.2019).

³⁸ Odsyłam do lektury czytelnicy recenzji książki na stronie labirynt.ru — <https://www.labirint.ru/reviews/goods/379830/> (04.11.2019).

O tym, że „[...] nie można wyeliminować wydarzeń i nieciągłości, lecz można spowodować, by nie przeistoczyły się w historię”, pisała Aleida Assmann w aspekcie aliansu władzy i zapominania³⁹. Literatura od zawsze jawi się jako medium pamięci. Piśmiennictwo przeznaczone dla dzieci i młodzieży odgrywa w tym procesie rolę szczególną — dociekanie prawdy o przeszłości powinno stanowić ważny element procesu wychowania młodego pokolenia. W tym aspekcie ciekawy wydaje się fakt, że śmiała i dosadna historia opisana przez Eugena Yelchina w porównaniu do książek Olgi Gromowej czy Julii Jakowlewej nazwana została skandaliczną. W anonimowych wypowiedziach wielu rodziców jednoznacznie dało do zrozumienia, że książki Yelchina do przeczytania swoim dzieciom nie dadzą, tłumacząc tę decyzję nie tylko historycznym przekłamaniami (spowodowanym, jak uważają, m.in. emigracją pisarza), ale brakiem w niej postaci godnych naśladowania⁴⁰.

Obecnie odczuwana powszechnie — indywidualna i społeczna — potrzeba włączenia traumatycznych wydarzeń z przeszłości do współczesnej kultury to na pewno oznaka odpowiedzialności. Ci, którzy biorą ją na siebie, mają prawo do własnej narracji. „Badacze, zajmujący się pamięcią i transferem międzypokoleniowym z zaangażowaniem poruszali kwestię etyki i estetyki pamięci o tym, co zostało po katastrofie”⁴¹. Okres Wielkiego Terroru na pewno zasługuje na miano katastrofy, a pamiętających go naocznych świadków jest z każdym rokiem coraz mniej. Dziś w literaturze obecna jest pamięć kolejnego pokolenia, a wraz z nią powracają stawiane przez Marianne Hirsh pytania:

Jak dziś postrzegamy i upamiętniamy to, co Susan Sontag tak adekwatnie określiła mianem „bólu innych”? Co jesteśmy winni ofiarom? Jak przekazać ich historie, nie tylko nie zawłaszczając ich i nie skupiając niepotrzebnie uwagi na sobie, lecz także nie pozwalając im, by zastąpiły nasze własne? Na ile my sami stanowimy część tamtych zbrodni?⁴²

Napisanie krótkiej powieści historycznej dla dzieci było — według słów Eugena Yelchina — obowiązkiem, a nawet pewnego rodzaju ko-

³⁹ J. Assmann, *Pamięć kulturowa*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 87.

⁴⁰ <https://www.labyrinth.ru/reviews/goods/379830/> (04.11.2019).

⁴¹ M. Hirsh, *Pokolenie postpamięci*, przeł. M. Borowski i M. Sugiera, „Didaskalia: Gazeta Teatralna” 2011, nr 105, s. 28.

⁴² Tamże, s. 28.

niecznością⁴³. Dla czytelników książka nie stała się jednak świadectwem minionych lat, lecz manifestem autora, który w sposób kontrowersyjny, biorąc pod uwagę projektowanego odbiorcę, przedstawił fragment historii swojej ojczyzny. Bez względu jednak na sposób jej odbioru przez rodziców, to dzieciom powinno pozwolić się na wydanie ostatecznej oceny.

REFERENCES

- Annotatsiya k knige “Deti vorona,” <<https://www.labirint.ru/books/513234/>> [Аннотация к книге “Дети ворона”, <<https://www.labirint.ru/books/513234/>>].
- Annotatsiya k knige “Sakharnyy rebenok. Istoriya devochki iz proshlogo veka, rasskazannaya Stelloy Nudol’skoy,” <<https://www.labirint.ru/books/618955/>> [Аннотация к книге “Сахарный ребенок. История девочки из прошлого века, рассказанная Стеллой Нудольской”, <<https://www.labirint.ru/books/618955/>>].
- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa*. Transl. Kryczyńska-Pham, Anna. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2015.
- Balina, Marina. “Creativity Through Restraint.” Balina, Marina. Rudova, Larissa (eds.), *Russian children’s literature and culture*. New York: Routledge Taylor and Francis Group 2008.
- Bernshteyn, Il’ya. “Detskaya literatura sovet-skoy epokhi: problemy kommentirovaniya.” *Detskiye chteniya* 2016, 2(10) [Бернштейн, Илья. “Детская литература советской эпохи: проблемы комментирования.” *Детские чтения* 2016, no. 2(10)].
- Bielniak, Nel. “Rosyjska literatura radziecka dla dzieci.” *Encyklopedia dzieciństwa* <http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Rosyjska_literatura_radziecka_dla_dzieci>.
- Borkowska, Emilia. “‘Russkij malczik’ – bohater współczesnej literatury rosyjskiej.” *Adeptus* 2013, no. 2.
- Breaking Stalin’s Nose by Eugene Yelchin*, <<https://youtu.be/nV6gghKDuWY>>.
- Gajdar, Arkady. *Los dobosza*. Transl. Wat, Aleksander. Warszawa: Nasza Księgarnia 1957.
- Gajdar, Arkady. *Timur i jego drużyna*. Transl. Wawilow, Danuta. Warszawa: Nasza Księgarnia 1986.
- Golka, Marian. *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2009.
- Gromova, Olga. *Sakharnyy rebenok*. Moskva: Kompas Gid 2017 [Громова, Ольга. *Сахарный ребенок*. Москва: Компас Гид 2017].
- Hirsh, Marianne. “Pokolenie postpamięci.” Transl. Borowski, Marcin. Sugiera, Małgorzata. *Didaskalia: Gazeta Teatralna* 2011, no. 105.
- Hirsh, Marianne. “Żaloba i postpamięć.” Transl. Bojarska, Katarzyna. Domańska, Ewa (ed.). *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2010.

⁴³ E. Yelchin, *Questions for the Author...*, s. 167.

- Nerard, Francois-Xavier. *5% prawdy. Donos i donosiciele w czasach stalinowskiego terroru*. Transl. Szymańska-Kumaniecka, Janina. Warszawa: Świat Książki 2008.
- Obrazovateli, Ol'ga Gromova, avtor povesti „Sakharnyy rebenok”*. *Kak vyrastit' cheloveka v nechelovecheskikh usloviyakh*, <<https://www.youtube.com/watch?v=7exYb6nEFgY>> [*Образователи, Ольга Громова, автор повести „Сахарный ребенок”. Как вырастить человека в нечеловеческих условиях*, <<https://www.youtube.com/watch?v=7exYb6nEFgY>>].
- Ricoeur, Paul. *Pamięć, historia, zapomnienie*. Transl. Margański, Janusz. Kraków: Universitas 2012.
- Yakovleva, Yulya. *Deti vorona*. Moskva: Samokat 2019 [Яковлева, Юлия. *Дети ворона*. Москва: Самокат 2019].
- Yelchin, Eugen. *Breaking Stalin's nose*. New York: Henry Holt and Company 2013.